

УДК 342.34

DOI 10.32755/sjeducation.2021.01.077

ІСТОРИКО-ФІЛОСОФСЬКИЙ ПОГЛЯД НА ФЕНОМЕН ДЕМОКРАТІЇ

Доній Наталія Євгенівна, доктор філософських наук, професор,
професор кафедри економіки та соціальних дисциплін,

Академія Державної пенітенціарної служби

(14000, Україна, м. Чернігів, вулиця Гонча, 34

e-mail: doniyn@ukr.net)

ORCID: 0000-0001-7933-887X

Демократії, як формі суспільного життя, вже понад 2,5 тисяч років. Зазначено, що розгортання демократії як масштабного процесу у XXI ст. стало фактором, який обумовлює сукупність соціальних і правових відносин у світі. Підкреслено, що на сьогодні демократія, як форма соціально-політичного устрою держави, набула вигляду, який відрізняється від тієї демократії, що виникла в Афінах і яка сприймалася як досконала та прирівнювалася до богині, святість якої не викликала сумнівів і не допускала посягань. Вважаємо, трансформація демократії вимагає рефлексії.

Метою статті визначено узагальнення поглядів дослідників різних історичних епох на феномен демократії.

Зазначено, що на момент свого зародження демократія була носієм ідеї концепції соціально-політичного порядку, опозиційної пірамідально-ієрархічним суспільним відносинам. Також наголошується, що демократія протягом історії свого існування не мала схвального ставлення, що підтверджують висловлювання Платона, Аристотеля, У. Черчіля та ін. Однак також вказується, що на цей час концептуалізовано закріплено зміну ставлення до демократії, тож варіативний ряд оцінок демократії, як і сама демократія як феномен, набули чималих варіантів.

Зроблено **висновок**, що на відміну від обмеженого класичного визначення демократії в сучасному філософському дискурсі цей концепт є достатньо широким і таким, що має відтінки, які й акцентуються дослідниками. Фахівці наголошують, що демократія завжди вибудовується в конкретному суспільстві, набуваючи тим самим унікальних рис. На думку дослідників, вона є процесом, який вимагає часу, терпіння та вміння користуватися результатом. Крім того, її не можна ані досягти, надавши тільки право вибору, ані як рецепт «виписати», вона вимагає знань і навичок, що є результатом досвіду з помилками та перемогами. На цьому наголошували як античні любомудри, так і акцентують сучасні дослідники.

Ключові слова: аристократія, демократія, народ, влада, поліархія, хвилі демократії.

HISTORICAL AND PHILOSOPHICAL VIEW ON THE DEMOCRACY PHENOMENON

Donii Nataliia, Doctor of Sciences (Phylosophy), Professor,
Professor of the Department of Economy and Social Disciplines,
Academy of the State Penitentiary Service
(34, Honcha st., Chernihiv, 14000, Ukraine, e-mail: doniyne@ukr.net)
ORCID: 0000-0001-7933-887X

As a form of social life democracy is around for over 2,500 years. The development of democracy is noted to be as a large-scale process in the XXIst century, that became a factor determining the totality of social and legal relations in the world. The today's democracy as a form of socio-political system of the state, acquired a form different from the democracy that emerged in Athens and which was perceived as perfect and equated to the goddess, whose sanctity was not in doubt and did not allow encroachment. We believe that the transformation of democracy requires reflection.

The purpose of the article is to generalize the researchers's views of different historical epochs on the democracy phenomenon.

The democracy, at the time of its inception, was the ideas bearer of the concept of socio-political order, in opposition to the pyramidal-hierarchical social relations. The democracy is also noted to not be approved throughout the history of its existence, which is confirmed by the statements of Plato, Aristotle, Churchill W. and others. However, it is also pointed out that at present the change of attitude to democracy is conceptually fixed, so a variable number of democracy assessments, as well as democracy as a phenomenon itself, have acquired considerable variants.

Conclusions. In contrast to the limited classical democracy definition in modern philosophical discourse, this concept is quite broad and has nuances that are emphasized by researchers. Experts proves that democracy is always built in a particular society, thus acquiring unique features. According to researchers, it is a process that requires time, patience and the ability to use the result.

In addition, it cannot be achieved by giving only the right to choose, nor as a recipe to "write", it requires knowledge and skills, which are the result of experience with mistakes and victories. This was emphasized by both ancient highly intelligent youth and modern researchers.

Key words: aristocracy, democracy, people, power, polyarchy, democracy waves.

Постановка проблеми. Демократія, як тип світосприйняття і форма суспільного життя, існує більше 2,5 тисяч років. Розгортання демократії як масштабного процесу ХХІ ст. стало конститутивним фактором, який обумовлює сукупність соціально-політичних і правових відносин у світі, що припали на ситуацію турбулентності соціального простору. Особливого значення для держав цей процес набув у зв'язку з постановкою питання про

успішність і конкурентоздатність країни, адже останні вимірюються серед багатьох показників і через належність до кола «демократична». На цей час в умовах турбулентного соціального простору, з одного боку, процес демократизації набрав потужностей, через що «бере в полон» нові країни, але, водночас, з другого, науковці спостерігають зворотні тенденції та звуження кола складових ознак демократії навіть у країнах так званої «повної демократії», кількість яких, за Democracy Index 2020, – 23 [9] й за пандемії COVID-19 демонструє тенденцію до зменшення.

Реальність є такою, що демократія як форма соціально-політичного та правового устрою держави набула вигляду, який відрізняється від тієї демократії, що з'явилася в Афінах й яка сприймалася як досконала форма та прирівнювалася до богині, святість якої не викликала сумнівів і не допускала посягань. Реалії турбулентного соціального простору дають дещо інше розуміння суті та ставлення до демократії, а тому вимагають ревіталізації напрацювань любомудрів минулого.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Коло науковців, які зверталися до розгляду демократії, надзвичайно велике, адже починаючи з моменту свого зародження ця форма соціально-політичного устрою була об'єктом дискусій, критики та обожнення. Так, Платон, Аристотель давали пояснення сутності демократії як суперечливого феномена, що постійно перебуває в динаміці та розвитку. Постренесансні пошуки ідеальної держави підштовхували дослідників Нового часу (Н. Макіавеллі, Т. Гоббса, Ж-Ж. Руссо) до розмірковувань щодо влади народу, проте демократія, на їх погляд, не заслуговувала на деталізацію, як це відбувалося щодо республіки. Новий виток цікавості до демократії як форми політичного устрою припав на XIX ст., коли поштовхом до гострих дискусій та роздумів щодо демократії стала оприлюднена А. Токвілем робота «Демократія в Америці».

На сьогодні проблематика демократії та демократизації, представлена напрацюваннями таких авторитетних зарубіжних дослідників, як: С. Гантінгтон, Р. Даль, Л. Даймонд, Г. О'Доннелл, П. Картледж, Ф. Закарія, М. Паренті, Р. Патнем, Дж. Перрі, Дж. Сарторі, Н. Урбінаті та ін. До представників української бібліотеки щодо демократії належать публікації

О. Бабкіна, М. Головатого, А. Колодія, С. Давимука, Ю. Кужельюка, О. Кіндратець, В. Полохало, Ю. Садової та ін.

Формування цілей статті. Цікавою і результативною виглядає спроба відслідкувати момент трансформації демократії як ідеї від найдавніших часів до новітнього її розуміння. Отже, **метою публікації** є перепрочитання поглядів мудрих різних історичних епох на демократію.

Виклад основного матеріалу. Перше, основне значення «демократія» (від давньогрецьк. δημοκρατία) означало владу (kratos) бідняків (маси) (demos), але за доби розквіту полісної системи перетворилося у «народовладдя», в «участь громадян у житті полісу». Вказуючи на детермінанти появи античної демократії, професор Кембриджського університету П. Картледж вказав на тривалий конфлікт між аристократами, що закінчився тим, що один з них, а саме Клісфен, отримавши владу, пішов на політичну хитрість і провів низку реформ, метою яких стала зміна ролі мікрополісів [10]. На момент свого зародження демократія була носієм ідей концепції соціально-політичного порядку, опозиційної пірамідально-ієрархічним суспільним відносинам, а саме: ідеї ісігорії (грец. ισιγορία) – рівності права громадян визначати політику; ідеї ісономії (грец. ισονομία) – рівності громадян перед законом; ідеї ісополітії (грец. ισοπολιτεία) – загальної рівності голосування і права бути обраним. Проте, чи було все досконало?

Антична демократія не стала тим омріяним ідеалом, який шукає людство протягом усієї своєї історії. Вона (демократія), хоча і зводилася до участі вільних громадян у виборах і загальних зборах, на яких вирішувалися найважливіші питання, не знала прав і свобод особистості, тому нерідко її називали «деспотизмом більшості». Прикро констатувати, але найчастіше влада більшості спрямовувалася проти видатних людей. Можна згадати долю одного з семи мудреців Античності – Сократа, який за рішенням більшості був засуджений на страту. Концентрація влади у більшості зіграла негативну роль та неприйняття демократії найавторитетнішими філософами Античності: і для Платона, і для Аристотеля поняття *demokratia* означало такий порядок речей, при якому владою розпоряджається маса, що, в свою чергу, детермі-

нує зниження мудрості державницьких рішень і зменшення їх цінності. Проте Аристотель, попри критику демократії як форми правління, зазначив дуже важливі її риси, серед яких цінною для сучасності є те, що: «Різноманіття видів демократії пояснюється двома причинами <...> це те, що народ буває різним (до складу народної маси входять хлібороби, з іншого боку – ремісники і поденники; якщо до перших приєднати друге, а до третіх в свою чергу обох перших, то відмінність вийде не в тому, що демократія стане кращою або гіршою, а в тому, що вона буде по одній і тій же). <...> Друга причина <...> А саме, ті особливості, які відрізняють демократію і які вважаються притаманними цьому строю, будучи так чи інакше пов'язані, ведуть до зміни демократії: в одному випадку в демократію перейде менша кількість властивих їй особливостей, в іншому – більше, а в третьому – всі вони. Корисно знати кожну з цих особливостей на той випадок, якби хтось побажав практично влаштувати новий вид демократії або внести в демократію ті чи інші виправлення» [1, с. 570].

За доби Відродження, після того як у Середньовіччі певним виявом демократії були станово-представницькі органи влади, що виникли в західноєвропейських країнах (наприклад, парламент у Великій Британії), неабиякий інтерес до чіткості вимог щодо осіб, які ідеально б керували державою, підштовхнув низку виразників ренесансного світогляду до представлення власного бачення сутності державного устрою та державної влади. Найбільш показовою, на наш погляд, є позиція Н. Макіавеллі. Видатний італієць, виступаючи проти феодалізму, був проти і влади народу, тож даючи поради державцю щодо стратегії правління, вбачав у виході народних мас як владної сили більшу загрозу, ніж ті некомпетентні дії державця, що можуть бути скореговані мудрими настановами радників, і тому вказував: «не існує нічого більш жажливого, ніж розгнuzдані, позбавлені вождя маси, і разом з тим – немає нічого більш безпорадного» [4, с. 436]. І такий погляд на владу маси, з одного боку, був породженням подій доби, а з другого – розширив лінію ставлення до демократії як влади більшості як «не варто».

Проте наприкінці XVIII ст., після Великої Французької революції та прийняття Сполученими Штатами декларації про неза-

лежність відбуваються дві важливі світоглядні зміни: 1) демократія стала чітко окресленим соціальним поняттям, яке перетворилося на об'єкт постійних обговорень, приводом до виказування суджень і представлення цілісної системи ідей. Наприклад, І. Кант, застосовуючи компаративний аналіз демократії та республіки, зазначав, що демократія, як і монархія, – це форма панування; 2) виокремився напрям і зміст чималого соціального руху – республіканського, що вплинув на розвиток практично всіх країн світу, в яких протягом XIX–XX ст. відбувалися соціальні конфлікти та переживалися соціальні катаклізми. Показовою в цьому плані є позиція Б. Франкліна, представлена у 1787 р. після Конституційного конвенту в Філадельфії, коли на запитання «Яку форму правління Ви нам можете порадити?», він відповів: «Республіку, якщо ви здатні зберегти її». Таким чином, він продемонстрував те неприйняття демократії, яке було ще у греків і яке було детерміноване розумінням її як влади тієї більшості населення, що складалася з нижчих, малоосвічених, некомпетентних прошарків соціуму, які дуже легко, через відсутність необхідних знань і навичок утримання, могли її втратити.

Зневажання і негативне оцінювання демократії зберіглося практично до середини XIX ст., коли під терміном «демократія» винятково зберігалось значення «влада натовпу». Тільки у 1830-х рр. слово демократія поступово починає набувати сучасного значення та все частіше з'являється в політико-правовому дискурсі як цінність. Зазначимо, що зламом до акцентування на позитивності терміна «демократія» стало знане формулювання демократії, яке дав А. Лінкольн у «Геттісберзькому зверненні» в 1864 р. У ньому перед обличчям «славних полеглих» президент дав клятву, що «ця нація в державі Божої дасть нове народження свободі й що правління, яке належить народу, що здійснюється народом і слугує народу, ніколи не зникне з лиця Землі» [3, с. 358.]. Фактично, А. Лінкольн вибудував лінію «уряд народу – з народу – для народу» і надав потужності першій хвилі демократизації, яка тривала, за переконанням С. Гантінгтона, з 1820-х по 1926 рр. [7, с. 26].

Однак доцільно зазначити, що лінія дефініції демократії, яку визначили Платон і Аристотель, залишилася в тренді й у XX ст.

й саме це визначення демократії використав У. Черчіль, виступаючи з промовою в Палаті общин 11 листопада 1947 р.: «Усі розуміють, що демократія не є досконалою або всезнаючою. Демократія – найгірша форма правління, за винятком усіх інших, які випробовувались час від часу (якщо не враховувати всі інші)» [11]. Від середини ХХ ст. відмінні від класичної лінії трактування демократії починають розгортатися в геометричній прогресії, відгукуючись на процес модернізації, що захопив увесь післявоєнний світ. Тому-то після другої хвилі демократизації, що припала, на думку С. Гантінгтона, на 1960–1975 рр., «в теоретичній і емпіричній літературі щодо демократії (а обсяг її швидко збільшується) панують такі значні концептуальні плутанина і безлад, що Д. Коллер і Ст. Левицькі змогли виявити понад 550 «підвидів» демократії» [2, с. 11].

На сучасному етапі варіативна низка трактувань і виявів демократії породила позицію, яку висловив Б. Крік, стверджуючи, що «в лексиконі публічної політики демократія, можливо, є самим ненадійним словом» [8, с. 83], адже воно може означати все, що завгодно й навіть нічого не означати. Тож серед значень, які отримав концепт «демократія», можна вказати такі: 1) «це система, за якої влада належить найбіднішим верствам суспільства; 2) це правління, яке безпосередньо і безперервно здійснює сам народ, не маючи потреби у професійних політиках або державних службовцях; 3) це суспільство, засноване на принципі рівних можливостей та особистих заслуг, а не на ієрархії чи привілеї; 4) це система соціальних виплат, допомоги бідним і взагалі перерозподілу суспільного продукту з метою скорочення соціальної нерівності; 5) це система прийняття рішень, що заснована на принципі волевиявлення більшості; 6) це система правління, яка забезпечує права та інтереси меншин, обмежуючи владу більшості; 7) це спосіб заняття державних посад в ході конкурентної боротьби за голоси виборців; 8) це система правління, яка слугує інтересам людей незалежно від їх участі в політичному житті» [8, с. 82].

На сьогодні є аксіоматичним, що реальні важелі влади і впливу знаходяться в осіб та органів, що представляють громадян. Для демократії важливо, щоб народ виступав як джерело влади, а органи державної влади формувалися через процедуру виборів грома-

дянами, що володіють рівними політичними правами. Так, Е. Хейвуд вважає, що «демократія пов'язує уряд з народом, але сам цей зв'язок може бути реалізований різними способами: власне як влада народу, як влада тих, хто вийшов із народу і як правління в інтересах народу» [8, с. 84]. Однак практично більшість сучасних дослідників усе ж таки солідарна в тому, що класичне визначення демократії як народовладдя є непереконалим, оскільки народ в силу своєї численності не може керувати країною.

Крім того, дослідники наголошують, що демократія не є статичною, а є результатом динаміки суспільства та культурним продуктом розвитку людства. Отже, будь-яка із дефініцій концепту демократії далека від того, щоб бути всеосяжною, тому-то, як стверджують А. Турен [6, с. 28] та Г. Ерме [8, с. 15], доцільно означувати демократію більш реалістично – як вільний вибір управління, який представляє інтереси більшості та поважає фундаментальне право всіх людей жити згідно зі своїми переконаннями і основними інтересами. Проте такий варіант визначення сутності концепту демократії призводить до проблеми, яку окреслив С. Гантінгтон: «при визначенні демократії за джерелом влади або цілями уряду виникають двозначність і неточність, створюють серйозні проблеми» [7, с. 16]. Тому дослідники віддають перевагу процедурному визначенню демократії, що вписується в політико-правову практику сучасного турбулентного суспільства. Морліно Л. зазначив, що при такому підході враховуються саме ті процедури, які відкривають громадянам можливість моніторингу результативності дієвого застосування законів й ефективності тих політичних рішень, що мають «стосунок до електоральної та міжінституційної звітності політичних інститутів, їх змагальності та партнерства» [5, с. 13].

У цьому плані більш актуальним реальності є визначення, що було сформульоване Р. Далем, автором концепції демократії як поліархії, якою демократія стає за умови, якщо має весь набір інституціональних засобів, встановлених як необхідних і визначених як «політичні інститути сучасної представницької демократії» [3, с. 85]. При цьому Р. Даль вказував, що «поліархія є політичним порядком» [3, с. 341], а демократичним є такий політичний порядок, риси якого: «1) універсальне виборче право для

чоловіків і жінок; 2) вільні, конкурентні, регулярні та справедливі вибори; 3) існування більш однієї політичної партії; 4) різні та альтернативні джерела інформації» [3, с. 344]. Близьким до поняття поліархічної демократії є визначення, що запропоноване Л. Даймондом, за яким демократія «передбачає наявність достатньої кількості цивільних свобод і високого рівня плюралізму, здатних забезпечити вільне і свідоме змагання інтересів і підтримку влади закону між виборами, так само як і при їх проведенні» [2, с. 20].

Таким чином, можна констатувати, що на сьогодні демократія має багато варіантів вияву та визначається через певну обов'язкову сукупність елементів.

Висновок дослідження і перспективи подальших розвідок цього напрямку. Найбільш часто концепт «демократія» розкривається як форма організації політичних і державних порядків. На відміну від вузького класичного визначення демократії в сучасному науковому дискурсі концепт «демократія» є достатньо широким і таким, що має низку відтінків, які акцентуються мислителями. Демократія завжди вибудовується в конкретному суспільстві, набуваючи тим самим унікальних рис. На думку філософів, вона є процесом, який вимагає часу, терпіння та вміння користуватися і застосовувати. Крім того, її не можна ані досягти, надавши тільки право вибору, ані як рецепт «виписати», вона вимагає знань і навичок, що є результатом досвіду з помилками та перемогами. І саме на цьому наголошували як античні любомудри, так і акцентують сучасні дослідники.

Список використаних джерел

1. Аристотель Политика / пер. С. А. Жебелева. *Аристотель. Сочинения*: в 4-х т. Т. 4 / общ. ред. А. И. Доватура. Москва: Мысль, 1983. С. 375–644.
2. Даймонд Л. Прошла ли «третья волна» демократизации? *Политика*. 1999. № 1. С. 10–25.
3. Даль Р. Демократия и ее критики: пер. с англ. /под ред. М. В. Ильина. Москва: РОССПЭН, 2003. 576 с.
4. Макиавелли Н. Рассуждения о первой декаде Тита Ливия. *Макиавелли Н. Избранные сочинения*: пер. с ит. / вступ.ст. К. Долгова; сост. Р. Хлодовского. Москва: Худож. лит, 1982. С. 379–452.
5. Морлино Л., Карли Л.-Г. Как оценивать демократию. Какие существуют варианты?: пер. с англ. Москва: Изд. дом ВШЭ, 2014. 35 с.

6. Турэн А. Что означает демократия сегодня? *Международный журнал социальных наук*. 1991. № 1. С. 17–28.

7. Хантингтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX века / пер. с англ. Л.Ю. Пантиной. Москва: РОССПЭН, 2003. 367 с.

8. Хейвуд Э. Политология: учебник для вузов: пер. с англ. / под ред. Г. Г. Водолазова, В. Ю. Вельского. Москва: ЮНИТИ-ДАНА, 2005. 544 с.

9. Democracy Index 2020: In sickness and in health? A report by the Economist Intelligence Unit. URL: <https://www.eiu.com/n/campaigns/democracy-index-2020/> (дата звернення: 05.05.2021).

10. Cartledge P. *Democracy: a life. Description*. New York, NY: Oxford University Press, 2016. 417 p.

11. Churchill W. L. *Speech in the House of Commons* (11 November 1947). URL: http://hansard.millbanksystems.com/commons/1947/nov/11/parliament-bill#column_206 (дата звернення: 15.05.2021).

References

1. Aristotle, (1983), *Politics, Aristotle. Compositions*: In 4 vol., Vol. 4, in Dovatura, A. I. (Ed), Thought, Moscow, pp. 375–644.

2. Diamond, L. (1999), Has the “third wave” of democratization passed? *Policy*, No. 1, pp. 10–25.

3. Dal, R. (2003), *Democracy and its critics*, in Ilyin, M.V., (Ed.), ROSSPEN, Moscow.

4. Machiavelli, N. (1982), Reasoning about the first decade of Titus Livy, *Machiavelli, N. Selected Works*, in Khlodovsky, R., (Ed.), Art Literature, Moscow, pp. 379–452.

5. Morlino, L. and Carly, L.G. (2014), *How to evaluate democracy. What are the options?* Publishing House of Higher School of Economics, Moscow.

6. Touraine, A. (1991), What does democracy mean today? *International Journal of Social Sciences*, No. 1, pp. 17–28.

7. Huntington, S. (2003), *The third wave. Democratization at the end of the twentieth century*, ROSSPEN, Moscow.

8. Heywood, E. (2005), *Political science: textbook for universities*, in Vodolazova, G. G. and Velsky, V. Yu., (Ed.), UNITY-DANA, Moscow.

9. Democracy Index (2020), *In sickness and in health?* A report by the Economist Intelligence Unit, available at: <https://www.eiu.com/n/campaigns/democracy-index-2020/> (accessed at: 05 May 2021).

10. Cartledge, P. (2016), *Democracy: a life. Description*, Oxford University Press, New York, NY.

11. Churchill, W. L. *Speech in the House of Commons* (11 November 1947), available at: http://hansard.millbanksystems.com/commons/1947/nov/11/parliament-bill#column_206. (accessed at: 15 May 2021).